

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

РЕЦЕНЗИЯ

От: *проф. д.с.н. Теменуга Ракаджийска,*
Катедра „Икономическа социология” - УНСС
Научна специалност - социология

Относно: дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен **„доктор“** по научна специалност 3.1. *”Социология”*

Автор на дисертационния труд: *Теодора Славчева Христова*

Тема на дисертационния труд: *Идентичност и поведение на личността в онлайн социалните мрежи*

Основание за представяне на рецензията: участие в състава на научното жури по защита на дисертационния труд, съгласно заповед на ректора на НБУ № 3-РК-251/29.07.2021г.

Информация за дисертанта

Дисертантът Теодора Христова е приключила редовна докторска програма по научна специалност 3.1. *Социология* към НБУ от 2014г. до 2017г. и е отчислена с право на защита със заповед на ректора на НБУ. Тя придобива бакалавърска степен по социология от катедра „Икономическа социология” – 2011г. и магистърска степен по „Маркетинг” – 2013г. при УНСС. Има богат практически опит на маркетингов анализатор в различни организации от 2012 до сега и това определено ѝ помага при провеждането на онлайн емпиричните изследвания, чрез резултатите от които извежда и илюстрира някои от теоретичните допускания в представения дисертационен труд. Владее добре английски и германски езици, което ѝ позволява да се запознае с редица автори, публикували на съответните езици и сравнително добре да осмисли техните идеи.

1. Обща характеристика на представения дисертационен труд

Представеният за защита дисертационен труд е в обем на 463 *стандартни* машинописни страници, като изложението е структурирано основно във въведение, три глави и заключение. Въведението представя актуалността на избраната тема, но целта на проведеното теоретично изследване и задачите, които дисертантът си поставя

за решаване, хипотезите и най-вече изследователската теза са представени в първа глава, макар че според формалните изисквания, те трябва да присъстват именно във въведението – това авторката е направила при автореферата. Изследователската теза е пространно формулирана и поради това фокусът като че ли е оставен на интерпретацията на читателя. Аз го намирам в „...изследване върху взаимодействието на офлайн и онлайн идентичността на хората и начина, по който се изграждат, развиват и променят идентичностите заедно с развитието на самите онлайн социални мрежи“ (с. 17). Мисля, че ако авторката се беше концентрирала върху този фокус щеше да представи един много интересен синтезиран анализ на зависимостта в промяната на идентичностите като резултат от технологичните промени в онлайн социалните мрежи - особено сега, когато собствениците на Facebook заявяват своето желание да я превърнат в метавселена, своеобразен интернет на телата. И ако днес всяко действие в социалните мрежи се следи и анализира от алгоритми, то в метавселената контролът ще е резултат на по-напреднали системи. Вероятно ще настъпи епохата на повсеместна и цялостна виртуализация и на личния, и на обществения живот (ако изобщо ще имаме основание да говорим за обществен живот в конвенционалния смисъл на това понятие в очертаващата се разширена виртуална реалност), и реална епоха на тотален контрол. Така че, безспорността на актуалността на избраната за анализ тема, според мен, не подлежи на дискусия.

Целта, която Теодора Христова си поставя, е да търси отговор на въпросите, свързани с: „...отражението на онлайн социалните мрежи върху оформянето и развитието на идентичността на хората, тяхното онлайн и офлайн поведение, себеизразяване, професионално и личностно развитие и психическо здраве.“ (пак там). Една доста амбициозна цел, като се има предвид, че всеки от посочените феномени може да бъде предмет на отделна дисертация. Изведени са шест хипотези, но за основна приемам третата хипотеза, а именно: „в зависимост от живота на индивида офлайн, онлайн социалните мрежи могат да имат както положително влияние (напр. увеличават настоящите и/или потенциални връзки на индивида, намира подкрепа онлайн, развива бизнеса си, намира нови клиенти и т.н.) върху даден аспект от живота му, така и негативно. Резултатът се определя индивидуално на основа личната история на потребителя.“ (с.17-18).

Анализът се конституира около три изследователски полета – социални медии и онлайн социални мрежи; структура на личността и формиране на идентичност – офлайн и онлайн; и доколко, и как участието в онлайн социалните мрежи може да генерира социален и символен капитал. В рамките на тези три основни изследователски полета са представени макар и синтезирано редица теоретични теми, които формират подструктурата на дисертационния труд, която за съжаление е останала нефиксирана в изведеното в началото съдържание.

Представената методология е базирана на *grounded theory* като „изследователският процес се състои от количествени и качествени изследвания чрез: дълбочинни интервюта, онлайн анкета, контент-анализ и РАPI изследване“ (с. 6 от автореферата) проведени в онлайн пространството с необходимата вещина за един опитен изследовател. Използваната разнообразна методика за събиране на емпирична информация позволява на авторът не само да илюстрира теоретичните обобщения с качествени и количествени данни, но и на базата на тях да извлече редица теоретични изводи.

За реализацията на замисъла на дисертационния труд докторантът е посочил като използвани 806 литературни източника, от които 62 на кирилица, а останалите на латиница. Приложената библиографска справка на цитираната литература се нуждае от прецизиране в оформлението, за да се избегне съществуващото сега макар и сравнително по-рядко несъответствие на литературни източници, цитирани в текста и ненамерили място в нея и обратно, но като цяло показва добрата информираност на докторант Теодора Христова по разработваните проблеми.

2. Оценка на получените научни и научно-приложни резултати

Дисертантът представя едно пространно изложение по разискваната тематика на базата на широка палитра от цитирани автори. Мисълта ѝ се движи от възгледите на велики имена на класическата наука като Русо, Хегел, Маркс, Вебер, Дюркем, Зимел и други, през значими имена на автори, изследващи и анализиращи обществените процеси на Модерността и Постмодерността, като Андерсън, Бауман, Бъргър и Лукман, Лиотар, Липовецки, Хабермас, Фотев и други, и стига до прозренията на авторите, опитващи се да обяснят в една или друга степен, в един или друг аспект новите хибридни образования – онлайн социалните мрежи. Аналитичната работа в

дисертацията е извършена върху богата емпирична основа.

За да постигне поставените пред анализа цели докторант Теодора Христова разработва теоретична рамка, в която въвежда различни фундаментални категории от социалните науки: мрежови образования и понятия, които ги характеризират като актьор, възел, връзки, взаимоотношения, плътност, сила, множественост и др.; поведение и действие; идентичност, саморазбиране и самопредставяне; алиенация и социална подкрепа; показна и дигитална култура; виртуално пространство и социализация; публичност, публична сфера, публично пространство и публичен дневен ред, социален и символен капитал. Чест прави на авторката, че поставя на разискване спецификата на офлайн и онлайн социалните мрежи. В последно време се забелязва тенденцията в публичното пространство да се лансира тезата, че мрежите са продукт едва ли не на новата технологична революция, свързана с разпространението на ИКТ във всекидневието на човешката дейност и да се пропуска факта, че те са феномен на човешката еволюция от времето на конституиране на институциите. Разисква се и проблемът за съотнасянето на мрежите към пазарите и йерархиите като начин на организация на съвместната дейност на хората.

Намирам за стойностен опита да се обяснят такива фундаментални категории на социалните науки, макар че в някои аспекти опитът според мен се е оказал недостатъчно прецизен. Аналитичната работа щеше да спечели, ако Теодора Христова познаваше в дълбочина и разчиташе повече на критичен анализ на концепциите на представените автори или поне на големите имена в науката като К. Маркс, М. Вебер, Ф. Бродел и други. Това щеше да ѝ позволи най-малко да избегне своего рода тавтологичност в обяснението на понятията, като например, обяснението, че „социалността е особена форма на социална свързаност“ (с. 73).

Фактът, че докторантът Теодора Христова осъществява събирането на емпирични данни освен чрез дълбочинни интервюта, анкета и контент-анализ, и чрез своеобразно включено наблюдение (самата тя е пряко включена в редица онлайн виртуални мрежи), ѝ помага да ги проникне в същността им, да опознае профила на потребителите, тяхното самопредставяне. Това предполагам е помогнало и при общуването ѝ с конкретните респонденти. Тя е рамкирала с известно приближение реалната картина на най-използваните в страната онлайн социални мрежи и е

използвала вторичен анализ на данни от различни изследвания, проведени от други автори за очертаване на инструментариума за проведените от нея изследвания.

Ако трябва да се даде една обобщаваща оценка на труда, трябва да се синтезира, че дефинираните цели и задачи по принцип са изпълнени, а получените резултати определено са защитими. Представената интерпретация на получените емпирични резултати е коректна. Основната цел е постигната – разкрита е взаимовръзката между развитието на онлайн социалните мрежи, чрез развитието на ИКТ и промените в личностната и груповата идентификация на потребителите им. Теодора Христова демонстрира способност да работи усилено в търсене на решения на изследователски въпроси и умения за теоретични обобщения.

Текстът изисква търпеливо четене и рефлексия, защото авторът чрез него представя собствената си мисловна еволюция, вместо да представи едно логически структурирано изложение, което не повтаря хронологията на проведеното изследване.

3. Оценка на научните и научно-приложни приноси

Приносите в предложеното съдържание на дисертационния труд водят до обогатяване в някои аспекти на наличното знание в концептуализираната предметна област, а именно онлайн формиращата се личностна идентификация и нейната зависимост от промените на онлайн социалните мрежи. Предложена е теоретико-методологическа рамка за изследване на феномена.

В своята самооценка на приносите в представения за защита труд докторант Теодора Христова е заложила на научно-приложния и практико-приложния характер на приносите в нейната разработка, доколкото са очертани особеностите на онлайн личностната идентичност и конституирането на дигиталната личност чрез онлайн комуникация, генериране на социален капитал в онлайн среда, изграждане на виртуален образ от страна на потребителите на онлайн социалните мрежи със стремеж да бъде транслиран в реалността.

Докторантът акцентира своя принос по отношение на провокиране на бъдещ изследователски интерес към повдигнатите в дисертацията проблеми, свързани с надграждането на характеристиките на онлайн идентичността, както и възможностите за бъдещи емпирични изследвания, особено по отношение на осветления от проведения в дисертацията анализ на засега не особено подробно изучен слой от нов

тип онлайн професионалисти – инфлуенсърите. Бизнес играчи, които се вписват в новата реалност на дигиталната икономика, но оказващи не винаги позитивно влияние на стотици хилядите, а понякога и милиони техни последователи – *лъркъри*-те и с необходимост изискващи нов подход при изследването им.

4. Оценка на публикациите по дисертацията

Теодора Христова е посочила 10, от които: – 7 научни статии; 2 – научни съобщения, 1 студия, някои от които в индексирани и рецензирани списания и сборници. 6 от тях считам, че са действително по темата на дисертацията, а всички те са публикувани в електронни издания и са достъпни в мрежата.

Посочените публикации показват достатъчна степен на отразяване на теоретичните ѝ дирения, на резултатите от проведените изследвания и постигнатите от нея резултати в публичното пространство на академичната общност. С това докторантът покрива и надхвърля изискуемите се по закон минимален брой публикации.

5. Оценка на автореферата

Макар и много синтезирано авторефератът представя ясно и точно изследователските позиции, постигнатите резултати при разгръщането на изследователската тема, реализирани в дисертационния труд. Искам да отбележа, че в началото на автореферата са представени тезата, целта и задачите, методологията, но така не е спазена хронологията на представянето им в дисертационния труд, където фигурират в първа глава. В автореферата по формалните изисквания на жанра би трябвало да присъства и информация за процедурата по защитата, каквато липсва.

6. Критични бележки, препоръки и въпроси

Предложеният за защита дисертационен труд провокира читателя за много размисли по повод разглежданите теоретични и практически проблеми и въпроси, но в това аз намирам и реалната му стойност. Разбира се, както към всеки интелектуален продукт и към този, независимо от (а понякога именно поради) достоинства му, могат да се отправят редица критични бележки, препоръки за бъдеща работа и въпроси. Ще се спра на някои от тях, които за мен са от особена важност като правя уговорката, че към всеки проблем всеки изследовател подхожда от „своята

камбанария”, т.е. от своята гледна точка и все пак струва ми се има такива, които не могат да не предизвикат дискусия.

Критичните бележки на които ще се спра са от два типа: а) такива които имат концептуален характер; б) бележки по отношение на формалните изисквания.

6.1. Възприемам идеята на М. Бюканан, че за истинската наука е важно да открие обясняващата схема, при което обикновено тя не зависи чувствително от хиляди фактори, а само от няколко решаващи, елиминирайки всички „изтощителни подробности на реалността...“ за да „...уцели право в сърцевината на явленията от реалния свят“ (Бюканан, М, 2011. Социалният атом, с.173), а аз бих добавила и на явленията от виртуалния свят. Но считам, че точно това е убягнало от анализа на Теодора Христова и е я довело до това широкообхватното изложение, при което са застъпени изключително много подтеми и така се стига до „разводняване“ на съдържанието като се губи фокуса на изследването и се създава впечатлението за хаотичност на текста. Ако изискването на Бюканън беше спазено, вероятно щяха да бъдат избегнати както излишно големия обем на разработката, така и многото налични в текста повторения, недостатъчно добре обмислени твърдения, неточности в изказа, стилистични и печатни грешки.

6.2. Липсва критично осмисляне на концепциите на цитираните автори, което не допринася за дълбочинно проникване в изследвания научен проблем. На места, следвайки реално ползваните литературни източници, концепциите на някои автори са извадени от контекста и с това невярно представени. Цитирането на толкова много автори, някои от които с противоположни концепции и работещи в различни парадигми без да е представено становището на автора на дисертационния труд по тях не допринася за изясняване на собствената ѝ концепция. Като примери ще посоча изкривеното представяне на становището на З. Бауман, поради дословното следване на ползания литературен източник (М. Попова), защото там цитатът е изваден от контекста и така тезата на Бауман е представена неадекватно, но същото може да се каже и за концепциите на Антонио Негри и Майкъл Хард, които стъпвайки на теорията за трудовите процеси се придържат по-скоро към конвенционалната теория за икономиката на знанието, без самите те да са достатъчно аргументирани в издигнатите от тях тези. Не разбирам защо, когато се експлицира концепцията на К. Маркс за

капитала се цитира ранния Маркс, а не неговата зряла концепция, разработена и представена в „Капиталът“. Така авторката не е достигнала до най-същественото откритие на Маркс, който представя капитала като социално отношение. Същото може да се каже и за простото споменаване на най-важния, според мен, принос на Нан Лин, по отношение на развитието на концепцията за социалния капитал – мобилизиращият социален капитал.

6.3. Липсва ясно разграничение между поведение, дейност и действие. На различни места се среща използването на термините поведение и действие, действие и дейност, поведение и дейност като синоними, чиито обем, разбира се, в някаква степен може да се припластява, но все пак в съдържанието им има разлика. Докато спекулативните разсъждения върху социалното действие, взаимодействие и социални системи, не допринасят особено за изясняване на практическото изследване на социалните мрежи.

6.4. Текстът оставя впечатлението, че авторката на места (особено във втора глава) като че ли се е „изгубила“ в терминологията – ролева идентичност, роля на идентичността, значения на ролята, значения на идентичността, значение на ролевата идентичност, роля на поведението, самоличност и идентичност и т.н. Какво разбира, например, авторката под понятието нематериален труд? Ако става въпрос за умствен или интелектуален труд, то при всяка трудова дейност присъства материален компонент – дори само поради факта, че експлицирането на мислите е невъзможно без материален носител.

6.5. Много от текстовете, примерите, твърденията (особено тези, които са свързани с елементарни и в някои отношения остарели технологични и генерични истини за виртуалните мрежи) биха могли да бъдат пропуснати или дадени като бележки под линия, или пък изведени в приложения, което чувствително би опростило структурата на труда (например цялото съдържание с обяснение за хранителните разстройства можеше да бъде дадено в приложение). Това би позволило концентрирането на текста около основните теоретични и практико-приложни изследвани проблеми. А безспорно едно по-синтезирано изложение би повишило както качеството на предлагания текст, така и възприемаемостта му от читателя. Текстът се нуждае както от основна редакция, така и от стилистични корекции.

6.6. Без да отричам правото на избор на всеки автор да използва едни или други литературни източници като основа за неговия анализ, не мога да не подчертая, че поради спецификата на избраната тема, е било необходимо да се потърсят много по-съвременни автори, работещи по тези проблеми. Ускорената динамика в развитието на ИКТ и на социалните мрежи допринася за остаряването на написаното за тях, би могло да се каже, с дни, не с години. Използваните от докторанта литературни източници по тези проблеми са предимно от края на ХХ в. и първото десетилетие на настоящия, и в някои отношения те са безнадежно остарели. Същевременно отсъстват значими автори като Д. Тапскот, Д. Тикол, А. Лоуи, О. Лъкет, М. Кейси и др, а по отношение на идентичността А. Сен, Ю. Кръстева и др.

6.7. В дисертацията присъстват голямо количество текстове, които са дословно взети от ползваните литературни източници (Добрева, Попова, Горчилова, Стоянов, Василев, текстове от Wikipedia) и макар че литературните източници в повечето от случаите са цитирани, научната етика изисква при дословно ползване на текста, той да бъде представен като цитат, което не е направено. А така поне щеше да е ясно, че допуснатите грешки са на автора на литературния източник.

7. Заключение

Въз основа на посочените достойнства на дисертацията и постиженията на автора, отчитайки широките ѝ познания по темата, демонстрираните възможности и умения за провеждане на емпирични изследвания и анализ на получените данни, както и приносите ѝ, независимо от направените критични бележки, считам, че дисертацията покрива критериите за придобиване на ОНС „доктор“, както по отношение на нейната образователна, така и по отношение на научната ѝ стойност.

Като имам предвид всичко изложено дотук и обстоятелството, че докторант Теодора Славчева Христова отговаря на процедурните изисквания, посочени в ЗРАСРБ и Правилника на НБУ, заявявам, че ще гласувам за присъждането на ОНС „доктор по социология“ шифър 05.11.01. на докторант *Теодора Славчева Христова* за дисертационния труд *„Идентичност и поведение на личността в онлайн социалните мрежи“*.

25.10.2021 г

Подпис:

София